

พระพุทธศาสนากับศาสตร์แห่งการใช้เหตุผล

นำพาสังคมปลอดภัยและสันติสุข

พระมหาวรเดชา อุกคเตโช (พรหมเสนา)

๑. ความนำ

มีคำถามว่า คำสอนทางพระพุทธศาสนากับศาสตร์อื่น ๆ มีหลักการที่ประกอบไปด้วย เหตุผลที่แตกต่างกันและเหมือนกันหรือไม่อย่างไร พุทธศาสนาเป็นศาสตร์ตัวกลางที่จะอธิบายให้ เข้าใจได้ด้วยเหตุและผลที่สามารถพิสูจน์ได้ ไม่จำกัดกาลเวลา (อกาลิโก) เป็นการคิดแบบละเอียด ถี่ถ้วนซึ่งในทางพระพุทธศาสนาใช้คำว่า โยนิโสมนสิการ คือการคิดแบบแยกคาย ถูกต้อง ชัดเจน มีวิธีการ มีหลักการ มีขั้นตอนที่เป็นไปตามลำดับแห่งวาระแห่งจิต ที่ประกอบไปด้วยคุณภาพ พร้อมทั้งจะนำไปใช้งานได้ทุกเมื่อ เพราะพุทธศาสนาเกิดขึ้นจากการค้นพบด้วยสติปัญญาที่ผ่านการ ฝึกฝนอบรมมาดีแล้ว พร้อมทั้งจะให้พิสูจน์ด้วยเหตุผลเชิงลึกได้โดยไม่ต้องสงสัย

และพร้อมกันนี้ การคิดและใช้เหตุผลแบบพุทธศาสนา ก็คล้ายกับกับการคิดแบบศาสตร์ อื่น ๆ ที่ใช้หลักเหตุผล เช่นความคิดแบบนักวิทยาศาสตร์ทั่ว ๆ ไปที่มีมีการคิดแล้วจะต้องทดลอง ตามความคิดว่าจะจะเป็นไปตามที่คิดหรือไม่ เช่นนักวิทยาศาสตร์ท่านหนึ่งเขาไม่เชื่อว่าโลกแบน ตามที่ศาสนาบางศาสนาได้สอนเอาไว้ จึงหาวิธีพิสูจน์ให้รู้ความเป็นจริงด้วยการทดลองแล้วก็สรุป ได้ว่าโลกนี้ไม่ได้แบนตามที่ศาสนานั้นได้สอนไว้ แล้วเขาก็เปิดเผยความจริงอันนั้นให้คนทั่วไปได้ ทราบ ผลสุดท้ายเขาเกือบจะเสียชีวิตเพราะเปิดเผยความจริงอันนั้น เป็นเพราะว่าความจริงที่เขา เปิดเผยนั้นไปขัดกับหลักคำสอนของศาสนาและขัดผลประโยชน์ เช่นเรื่องราวของนักวิทยาศาสตร์ผู้ โด่งดังคนหนึ่งซึ่งชื่อว่า กาลิเลโอ

กาลิเลโอ นอกจากจะสนใจเรื่องการทดลองทางวิทยาศาสตร์แล้ว เขายังมีความสนใจใน เรื่องการสวดมนต์ มีอยู่ครั้งหนึ่งเขาได้ไปสวดมนต์ที่โบสถ์แห่งหนึ่ง แล้วได้สังเกตเห็นโคมไฟใน โบสถ์ที่ถูกลมพัดแกว่งไปแกว่งมา แต่เมื่อลมหยุดตะเกียงก็แกว่งสั้นเข้า ๆ จนในที่สุดมันก็หยุดเอง ทำให้เขาได้เกิดความคิดและรู้ว่า แม้ช่วงจังหวะที่โคมไฟแกว่งสั้นเข้านั้น ความเร็วก็ยังเร็ว

เหมือนเดิมไม่ได้ลดลงเลย ด้วยความคิดนี้ทำให้เขาได้เริ่มวางแผนทำการประดิษฐ์นาฬิกาที่มีลูกตุ้มแกว่งไปแกว่งมาได้ แล้วได้มอบให้เป็นของขวัญแก่บิดาของเขาเอง

อีกครั้งหนึ่งเขาใช้วิธีการง่าย ๆ ด้วยการนับจังหวะการแกว่งของโคมไฟควบคู่ไปกับการเต้นของหัวใจจนเขาเข้าใจกระบวนการทำงาน ซึ่งเป็นแรงจูงใจให้เขาสามารถประดิษฐ์เครื่องมีอวดการเต้นของหัวใจ ทำให้ทราบได้ว่าหัวใจเต้นนาทีละกี่ครั้ง นอกจากนี้เขายังค้นพบดวงจันทร์และดวงดาวอื่น ๆ ด้วยกล้องโทรทรรศน์ที่เขาประดิษฐ์ขึ้นมาเอง จนทำให้เขาพิสูจน์ได้ว่าโลกไม่หยุดนิ่งมีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา โดยการหมุนรอบดวงอาทิตย์ ทำให้เกิดสภาวะทางธรรมชาติที่เรียกว่ากลางวันและกลางคืน และต่อมาเมื่อเขาได้นำเสนอแนวคิดนี้ออกไป ทำให้คณะบาทหลวงทางศาสนาคริสต์และกลุ่มที่ไม่เห็นด้วยกับเขา ได้ฟ้องร้องและกล่าวหาว่าเขาเป็นคนนอกศาสนา มีความคิดที่ผิด ๆ และได้มีการประกาศห้ามไม่ให้เขาเผยแพร่ความคิดนั้น^๑

อย่างไรก็ตาม ความจริงก็คือความจริงมันมีเหตุผลในตัวมันเอง ถึงแม้ว่าจะปิดบังหรือสั่งสอนกันให้เข้าใจไปอย่างอื่นก็ตามที่มันก็ไม่สามารถที่จะให้คนทั้งโลกเชื่อตามได้ทุกอย่าง สักวันหนึ่งความจริงก็ย่อมถูกเปิดเผยจนได้ เพราะในโลกนี้มีทั้งคนโง่และคนฉลาด คนดีและคนชั่ว ทราบใดที่มนุษย์ยังมีความคิด มีมันสมอง มีสติปัญญา ก็ย่อมจะหาหนทางค้นพบกับความเป็นจริงหรือความลับที่ทุกคนอยากรู้กันนักหนาจนได้ แต่เพราะคิดแล้วไม่ทำไม่ค้นคว้าก็จะไม่สามารถพบกับความเป็นจริงได้ ความจริงมันมีอยู่แล้วแต่จะมีผู้ที่มีปัญญามองเห็นหรือไม่เท่านั้น

ฉะนั้น ความเป็นจริงที่นักวิทยาศาสตร์ค้นพบจึงมีลักษณะคล้ายพุทธศาสนาที่ว่า โลกไม่มีการหยุดนิ่งอย่างเด็ดขาดแต่มีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ในทางพระพุทธศาสนาพระพุทธองค์ทรงค้นพบกับความเป็นจริงของโลกและชีวิตว่า เป็นไปตามกฎแห่งธรรมชาติที่มีการเปลี่ยนแปลงไม่มีวันสิ้นสุดตามทฤษฎีแห่งหลักไตรลักษณ์ก็คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา อาการเหล่านี้เกิดขึ้นพร้อม ๆ กันกับกฎแห่งธรรมชาติที่เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท ๆ นี้เป็นความจริงและจุดเริ่มต้นของทุกสิ่งทุกอย่างในสากลโลกที่พระพุทธองค์ได้ทรงค้นพบด้วยพระองค์เอง^๒

พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) ได้ให้ทัศนะไว้ว่า พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งเหตุผล พระพุทธองค์ทรงอธิบายสภาวะธรรมทุกอย่างของมนุษย์และธรรมชาติโดยไม่มี ความ

^๑ <http://www4.msu.ac.th/satit/studentProj/2547/pj102-2-2547/g14-WorldScientist/page17.htm>

^๒ วิจารณ์ สุทธิวิบุตย์, อภิปรายธรรม, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๓), หน้า ๑๒๓.

เชื่อและลัทธิต่างงมมาย แต่สอนให้ใช้เหตุผลตามหลักปฏิจสมุปบาท สรรพสิ่งไม่ว่าเป็นรูปธรรม หรือนามธรรมล้วนตกอยู่ภายใต้กฎแห่งธรรมชาติ (นิยาม)^๓ทั้งสิ้น

นิยาม^๔ หมายถึง กำหนดอันแน่นอน ความเป็นไปอันเป็นระเบียบแน่นอนของธรรมชาติ กฎธรรมชาติ ไม่มีใครที่จะสามารถเปลี่ยนแปลงความแน่นอนเหล่านี้ได้ ซึ่งมี ๕ ชนิด ได้แก่

๑. อุตุนิยาม (Physical laws) กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับอุณหภูมิจ หรือปรากฏการณ์ของธรรมชาติต่าง ๆ โดยเฉพาะ ดิน น้ำ อากาศ และฤดูกาล อันเป็นสิ่งแวดล้อมสำหรับมนุษย์

๒. พีชนิยาม (Biological laws) กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับการสืบพันธุ์ มีพันธุกรรมเป็นต้น

๓. จิตตนิยาม (Psychic laws) กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับการทำงานของจิต

๔. ธรรมนิยาม (General Laws) กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับการกระทำของมนุษย์ คือ กระบวนการให้ผลของการกระทำ

กฎธรรมชาติทั้งหมดนี้มีความเป็นไปและเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลาของมัน ไม่มีใครสามารถที่จะเปลี่ยนแปลงให้เป็นไปอย่างอื่นได้ ถึงแม้ว่าจะได้วิธีทางวิทยาศาสตร์หรือเทคโนโลยีแบบไหนก็ตาม กฎธรรมชาติเหล่านี้พระพุทธรเจ้าท่านนั้นที่ทรงค้นพบ แล้วทรงนำมาเปิดเผยให้ปรากฏแก่ชาวโลก จึงนับว่า ทรงค้นพบเหตุผลที่เป็นธรรมชาติโดยพระองค์เอง

พระพุทธรศาสนามองนอกจากจะค้นพบความจริงตามธรรมชาติแล้ว ยังเป็นแหล่งหรือฐานแห่งการค้นหาคำเป็นจริงของสิ่งต่าง ๆ เป็นหลักที่สำคัญสำหรับนักวิทยาศาสตร์ กล่าวคือถ้าหากนักวิทยาศาสตร์นำเอาความรู้ทางวิทยาศาสตร์ไปใช้ในทางที่ผิด ก็จะทำให้เกิดปัญหาต่อสังคมอย่างแน่นอน ดังนั้น ต้องอาศัยหลักทางพระพุทธรศาสนาเพื่อป้องกันปัญหาทางจริยธรรม

ดังที่ พระเทพเวที (ประยูร ญุตโต) ได้ให้ทัศนะไว้ว่า เมื่อปัญหาเกิดจากมนุษย์ ก็มาลงที่เรื่องจริยธรรมหรือศีลธรรมเท่านั้นเอง วิธีแก้ปัญหานั้นทั้งหมด ก็มีคำตอบที่ตรงไปตรงมาแน่นอนและง่ายที่สุด คือ เมื่อคนมีศีลธรรมหรือจริยธรรมแล้ว ปัญหาทั้งหมดไป วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีก็จะถูกใช้ในทางที่เป็นคุณ เพื่อเสริมสร้างประโยชน์สุขแก่ชีวิตและสัตว์โลกทั้งหมด^๕

^๓ พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ญุมจิตโต), *โลกทัศน์ชาวพุทธ*, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๑๔๒.

^๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, (กรุงเทพมหานคร : อา.เอส. พรินต์ติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๑๖๖.

^๕ พระเทพเวที (ประยูร ญุตโต), *พุทธศาสนา ในฐานะเป็นรากฐานของวิทยาศาสตร์*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๒๓.

๒. เหตุผลแบบพุทธศาสตร์

เหตุผลเกี่ยวกับแนวคิดที่เป็นหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นความจริงที่มนุษย์ไม่สามารถจะหลีกเลี่ยงได้ สามารถแบ่งได้เป็น ๒ ประเภท คือ ๑. โลกียะ ๒. โลกุตระ

๑. โลกียะ พระพุทธศาสนาไม่ปฏิเสธการดำรงชีวิตแบบคนทั่ว ๆ ไป นั่นก็คือการใช้ชีวิตทั่ว ๆ ไปแบบฆราวาสหรือคฤหัสถ์ ทรงส่งเสริมให้เข้าใจชีวิตและความเป็นอยู่ ชีวิตมีความเป็นมาอย่างไร จะดำเนินไปอย่างไร จะพบกับความสุขและทุกข์ได้อย่างไร พระพุทธองค์ไม่ได้ทรงสอนระบุเฉพาะเจาะจงให้มวลมนุษย์เข้าถึงนิพพานอย่างเดียวกัน เพราะว่าชีวิตของมนุษย์มีความเป็นมาแตกต่างกันไป เป็นไปไม่ได้ที่จะบรรลุจุดหมายปลายทางอย่างเดียวกัน ถึงแม้ว่าจุดปลายทางที่ทรงแนะนำนั้นจะมีความสุขอย่างที่สุด แต่ไม่ได้หมายความว่าสัตว์ทุกประเภทจะเข้าถึงความสุขอันนั้นได้ ทรงชี้ทางออกบอกทางถูกให้สรรพสัตว์ได้ทราบถึงคุณและโทษแล้วเลือกเดินทางเอง ไม่มีใครสามารถให้ใครเป็นไปตามที่คิดเอาไว้ทุกประการได้ ทุกชีวิตจึงเป็นไปตามกระแสแห่งกรรมของตนเองทั้งสิ้น จึงเป็นสภาวะที่อยู่กับโลก

เมื่อมนุษย์อยู่กับโลก เป้าหมายของการเดินทางก็ต้องมีอย่างแน่นอน สนิท ศรีสำแดง ให้ทัศนะไว้ว่า เป้าหมายด้านพัฒนาสติปัญญา มนุษย์แตกต่างจากสัตว์อื่นในด้านสติปัญญา ด้วยสติปัญญานี้เองทำให้มนุษย์เหนือชีวิตรูปแบบอื่น มนุษย์พัฒนาความรู้โดยอาศัยสติปัญญาและใช้ความรู้เพื่อเอาชนะธรรมชาติ สามารถปรับตัวเข้ากับธรรมชาติได้ในกรณีเอาชนะไม่ได้

เหตุใดพระพุทธศาสนา มุ่งเน้นเรื่องการพัฒนามนุษย์ ก็เพราะว่ามนุษย์มีมันสมองความคิด และความเป็นอยู่ที่แตกต่างไปจากสัตว์ชนิดอื่น สมภาร พรหมทา ได้ให้ทัศนะไว้ว่า คนต่างจากสัตว์ชนิดอื่น นี่เป็นข้อเท็จจริงที่ทุกคนทราบดี ความแตกต่างระหว่างคนกับสัตว์จำแนกได้เป็นสองส่วนด้วยกัน คือ ทางกายภาพ และทางนามธรรม ในทัศนะของพระพุทธศาสนา ความแตกต่างกันทั้งสองแง่นี้เกี่ยวข้องถึงกัน กล่าวง่าย ๆ คือ ในทัศนะพระพุทธศาสนา เพราะโครงสร้างทางกายภาพของคนแตกต่างจากสัตว์อื่น เราจึงมีลักษณะอันเป็นนามธรรมแตกต่างจากสัตว์เหล่านั้น ความแตกต่างด้านกายภาพส่งผลให้เกิดความแตกต่างด้านนามธรรม ความแตกต่างด้านนามธรรมที่สำคัญที่สุดที่แบ่งแยกคนกับสัตว์ออกจากกันค่อนข้างเด็ดขาดคือ คนเป็นสัตว์ที่เหตุผล (rational being) ส่วนสัตว์อื่นไม่มีสมรรถนะที่เรียกกันว่าเหตุผลนี้ สมรรถนะที่เรียกกันในวงการปรัชญาว่าเหตุผล (reason) นี้ พุทธศาสนาเรียกว่า ปัญญา^๑ ซึ่งเป็นจริยศาสตร์ทางพระพุทธศาสนา

^๑ สนิท ศรีสำแดง, *พระพุทธศาสนากับการศึกษา*, (กรุงเทพมหานคร : นิลนาราการพิมพ์, ๒๕๓๔), หน้า ๔.

^๒ สมภาร พรหมทา, *พระพุทธศาสนากับปัญหาจริยศาสตร์ โสภณีย์ ทำแท้ง และการอุณฆาต*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๒๓-๒๔.

และพุทธจริยศาสตร์ถูกพิจารณาว่า ให้คำแนะนำ เตือนสติ และแนะแนวเพื่อการดำเนินชีวิต การกระทำนี้มันเป็นไปได้ในพระพุทธศาสนา ไม่ใช่เพื่อการตรวจสอบ มีคำถามทางปรัชญาที่สำคัญอย่างหนึ่งว่า “ถ้าอะไรคือความหมายถูกต้อง อะไรคือสิ่งที่มนุษย์สามารถกระทำได้ จริยศาสตร์ทางพุทธศาสนา ขานรับเพื่อสิ่งนี้”^๘

๒. โลกุตตระ ส่วนนี้นับว่าอยู่ในระดับที่จัดว่าเข้าถึงได้ยากมากที่สุด เพราะโดยธรรมดาของมนุษย์แล้ว มักจะมีธรรมชาติที่ปล่อยจิตใจให้เป็นไปตามอารมณ์ของตนเอง ไม่ได้ไปกำหนดพิจารณาโดยแยกกายหรือเอาใจใส่ต่อความเคลื่อนไหวของร่างกาย คงปล่อยให้เป็นไปตามต้องการโดยส่วนมาก แต่ถ้าหากต้องการเข้าถึงสภาวะที่ลึกซึ้ง เช่น มรรค ผล นิพพาน นั้น คงต้องฝึกอบรมจิตใจให้อยู่ในระดับที่สูง ๆ ขึ้นไปที่เรียกกันว่าระดับจิตขั้นวิปัสสนาญาณของพระอริยบุคคลผู้หลุดพ้นจากกิเลสตัณหาทั้งหลาย คือสภาวะที่พ้นโลกนั่นเอง

สนิท ศรีลำแดง ให้ทัศนะไว้ว่า ตามแนวคิดทางพุทธศาสนา สิ่งต่าง ๆ ในจักรวาล มีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันในแง่ของการวิวัฒนาการอย่างต่อเนื่อง บุคคลสัตว์ดิรัจฉาน สิ่งของ เกิดจากการสังเคราะห์ การปรุงแต่ง เรียกว่า สังขารจักรวาล ไหลเอ่อ ไม่ขาดสาย เปลี่ยนแปลง อยู่เสมอ เป็น นิสัตตะและนิชชีวะ

คำว่า สัตตะ หมายถึง สิ่งมีอยู่ ดำรงอยู่อย่างเอกเทศ ดำรงอยู่ด้วยตัวมันเองไม่ขึ้นอยู่กับสิ่งอื่น สภาพตรงกันข้ามเรียกว่า นิสัตตะ

คำว่า ชีวะ หมายถึง วิญญาณหรืออาตมัน นิชชีวะไม่มีวิญญาณหรือจิตตามความเข้าใจของศาสนาอื่น

สิ่งทั้งหลายเป็นเพียงสภาวะธรรมเป็นสิ่งที่ไม่มีจริง ไม่ใช่สิ่งไม่มีโลกภายนอก เป็นไปตามเงื่อนไข ที่แต่ละคนเป็นผู้กำหนดให้มันเป็นโดยการเข้าไปรับรู้ในลักษณะต่าง ๆ ดังพุทธพจน์ที่ว่า จิตเป็นผู้กำหนดโลก (จิตฺเตน นียติ โลกิ)

คำว่า โลก ในพุทธปรัชญา หมายถึง สังขารโลก โลกคือสังขาร ได้แก่สภาวะธรรมทั้งปวง ที่มีการปรุงแต่งตามเหตุตามปัจจัย สัตว์โลก โลกของสัตว์หรือ (World of Being) และโอกาสโลก ได้แก่ โลกคือแผ่นดิน พื้นน้ำ และอวกาศ

^๘ Somparn Promta, *An Essay Concerning Buddhist Ethics*, Chulalongkorn University Press, 2008. P. 25.

โลกคือสังขารหมู่สัตว์และโอกาส มีความเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอตลอดเวลา ไม่มีสิ่งใดอยู่ในสภาพคงที่แม้ชั่วขณะ เป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา^๕

จากหลักการทางพระพุทธศาสนานี้มีความคล้ายคลึงกับแนวคิดของนักปรัชญาชาวฝรั่งเศสท่านหนึ่งที่ชื่อว่า ฌอง-ปอล ซาทร์ เขามีแนวความคิดว่า

โลกนี้มีภาวะ (Being) หรือมีสิ่งที่มีอยู่ ๒ สิ่งด้วยกัน สิ่งหนึ่งคือ (Being-in-itself) (ภาวะในตัวเอง) อีกสิ่งหนึ่งคือ Being-for-itself (ภาวะสำหรับตัวเอง) ถ้าพูดอย่างง่าย ๆ ภาวะในตัวเองคือ วัตถุ สิ่งของต่าง ๆ ที่ไม่มีวิญญาณ ไม่มี Consciousness หรือจิต ส่วนภาวะสำหรับตัวเอง ก็คือจิตมนุษย์นั่นเอง รวมความว่า มนุษย์และสรรพสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ เป็นสิ่ง ๒ สิ่งที่มีอยู่ในโลก^๖

ธรรมชาติของชีวิต ลักษณะของสิ่งทั้งสองมีความแตกต่างกัน ซาทร์บอกว่า วัตถุสสารนั้น เป็นสิ่งที่ไม่มีความคิด ไม่มีจิต (Consciousness) สสารหรือวัตถุนั้นมีความเต็มอยู่ในตัวเอง คือแก่นี้ เป็นแก่นที่ตลอดชาติ ไม่เคยปรารถนาที่จะเป็นนายกรัฐมนตรี จะว่าพอใจในความเป็นแก่นนี้ก็ ได้ แต่มนุษย์ที่มีจิต (Consciousness) นั้น มีความพร่อง หรือความว่างเปล่าเป็นลักษณะถาวร เพราะเป็นธรรมชาติของมนุษย์อย่างนั้นเองที่จะต้องว่างเปล่า (Emptiness) เพราะฉะนั้นภายในจิตของเรานั้น จึงเป็นโพรงที่เราพยายามจะหาอะไรต่อมิอะไรมาเติมให้เต็ม^๗

จากประเด็นที่ว่าพระพุทธศาสนากับศาสตร์แห่งการใช้เหตุผลนั้น ผู้เขียนได้เข้าใจและมีทัศนะว่า พระพุทธศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองแบบไม่หยุด ทั้งในอดีตและปัจจุบัน ที่ว่าเจริญนั้นก็คือ คงความเป็นศาสนาแห่งสัจจะความจริง มีความเป็นเหตุและผล เป็นศาสตร์ที่กล่าวถึงความจำเป็นของชีวิตและธรรมชาติ ได้แก่นมนุษย์และสัตว์ หรือแม้กระทั่งต้นไม้ที่ไม่มีวิญญาณครอง แต่ก็มีชีวิต มีความเจริญงอกงามให้ความสุขชื่นต่อสิ่งรอบข้าง และเป็นสิ่งแวดล้อมที่ดีในตัวของมันเอง พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญกับสภาพแวดล้อมของโลกหรือที่ใช้คำว่า โลกคือหมู่สัตว์

^๕ สนิท ศรีสำแดง, **พุทธปรัชญา**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ นิลนารการพิมพ์, ๒๕๓๕), หน้า ๗๑.

^๖ Saraatre, J-P., Being and Nothingness. Trlby H.E. Barnes. Pocketbooks. New York 1966. p25.

^๗ พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **เปรียบเทียบแนวคิดพุทธศาสนากับซาทร์**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ สุขภาพใจ, ๒๕๕๑), หน้า ๑๕.

เพราะโลกคือหมุ่สัตว์ ทั้งมนุษย์ต้องมีแนวทางเพื่อการอยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข จริยศาสตร์ ศาสตร์แห่งการประพฤติจึงสำคัญต่อการอยู่ร่วมกัน กิรติ บุญเจือ ให้ทัศนะไว้ว่า ความประพฤติ หมายถึง พฤติกรรมที่มีมโนธรรมเข้าแทรกแซง^๒นี่คือเหตุผลทางจริยธรรม

๓. เหตุผลทางธรรมชาติ

จากธรรมชาติของมนุษย์และสัตว์ พระพุทธศาสนามีทัศนะว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็นธรรมชาติที่อาศัยซึ่งกันและกันจึงเกิดมีขึ้นมาได้ มันเป็นไปไม่ได้ที่จะอยู่ ๆ ก็เกิดขึ้นมาเองโดยที่ไม่มีเหตุปัจจัยทำให้มันเกิด เพราะสภาพปัจจุบันปรากฏให้เห็นอยู่แล้ว มันเกิดแล้วดับ ๆ อยู่อย่างนี้ไม่มีวันหยุด ไม่มีใครไปสร้างให้มันเกิด มันก็เกิดเองได้ตามเหตุปัจจัย ทุกสิ่งมีการเปลี่ยนแปลงได้ทุกขณะจิต ตามกฎของสภาวะธรรมชาติที่เรียกว่า ปฏิิจสมุปบาท ซึ่งทั้งหมดก็ตั้งอยู่บนฐานแห่งไตรลักษณ์แทบทั้งสิ้น และเป็นเหตุผลที่สำคัญทางธรรมชาติ

ปฏิิจสมุปบาท^๓ คือ สิ่งซึ่งอาศัยซึ่งกันและกันจึงเกิดขึ้นได้ มี ๑๒ ข้อ ได้แก่

๑. อวิชชา ๒. สังขาร ๓. วิญญาณ ๔. นามรูป ๕. สฬายตนะ ๖. ผัสสะ ๗. เวทนา ๘.

ตัณหา ๙. อุปาทาน ๑๐. ภพ ๑๑.ชาติ ๑๒. ชราและมรณะ

ทั้งหมดนี้สามารถขยายให้กว้างออกไปอีกเพื่อความเข้าใจแบบลึกซึ้งและรู้แจ้งทางตลอดถึงต้นตอของการเกิดขึ้นแห่งสิ่งทั้งปวงที่ชื่อว่า ปฏิิจสมุปบาท ได้ดังต่อไปนี้ คือ

๑. อวิชชา (Ignorance) ความไม่รู้สาเหตุของการเกิดสังขารเป็นต้นคือตัวไม่รู้อะไรเลย กิจที่ควรทำในที่นี้ หมายถึง กิจในอริยสัจ ๔ คือ การกำหนดรู้ทุกข์, การละเหตุเกิดแห่งทุกข์, การทำให้แจ้งซึ่งความดับทุกข์ และการอบรมมรรคมีองค์ ๘ ให้เจริญ^๔ อวิชชาตัวนี้ ก็จัดเป็นข้อหนึ่งในจำนวนหลักธรรมทั้ง ๑๐ ข้อที่มีชื่อว่า สังโยชน์ ๆ ในที่นี้ก็หมายถึง กิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์, ธรรมที่มัดใจสัตว์ไว้กับทุกข์ มี ๑๐ อย่างคือ สักกายทิฏฐิ, วิจิกิจฉา, สีลัพพตปรามาส, กามฉันทะหรือกามราคะ, พยาบาทหรือปฏิฆะ, รูปราคะ, อรูปราคะ, มานะ, อุทธัจจะ, อวิชชา^๕

^๒ กิรติ บุญเจือ, พื้นฐานปรัชญาจริยศาสตร์ สำหรับผู้เริ่มเรียน, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, ๒๕๑๘, หน้า ๓.

^๓ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๘๗/๕๘, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร : อ.เอส. พรินดี้งแมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๒๕๓.

^๔ ที.อี. ๒๔๘/๒๐๑

^๕ อ.ทสก. ๒๔/๑๓/๑๔

๒. **สังขาร (Volitional Actions)** สภาพที่ปรุงแต่งกันขึ้น ของทุกสิ่งทุกอย่างในโลกนี้ โลกในที่นี้หมายถึง สภาพที่ต้องแตกสลาย กล่าวคือ อุปาทานขันธ์ ๕ ได้แก่ ความยึดติดว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ มีตัวตนและเป็นของตน อันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์^{๑๖}

๓. **วิญญาณ (Consciousness)** ความรู้แจ้งอารมณ์ โลกในที่นี้หมายถึง สภาพที่ต้องแตกสลาย กล่าวคือ อุปาทานขันธ์ ๕ ได้แก่ ความยึดติดว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ มีตัวตนและเป็นของตน อันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์^{๑๗}

๔. **นามรูป (Mental and Physical Phenomena)** เกี่ยวกับนามรูปในพระไตรปิฎกกล่าวไว้ว่า พระพุทธเจ้าทรงดำริว่า ‘เมื่ออะไรมี สฬายตนะจึงมี เพราะอะไรเป็นปัจจัยสฬายตนะจึงมี’ เพราะทรงมนสิการโดยแยกกาย จึงได้ทรงรู้แจ้งด้วยพระปัญญาว่า ‘เมื่อนามรูป (นามธรรมและรูปธรรม)มี สฬายตนะจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี’ จากนั้น ทรงดำริว่า ‘เมื่ออะไรมี นามรูปจึงมี เพราะอะไรเป็นปัจจัยนามรูปจึงมี’ เพราะทรงมนสิการโดยแยกกาย จึงได้ทรงรู้แจ้งด้วยพระปัญญาว่า ‘เมื่อวิญญาณ(ความรู้แจ้งอารมณ์)มี นามรูปจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี’^{๑๘}

นามขันธ์ รูปขันธ์ นามกาย หมายถึงนามขันธ์ ๔ คือ (๑) เวทนาขันธ์ (๒) สัญญาขันธ์ (๓) สังขารขันธ์ (๔) วิญญาณขันธ์^{๑๙} อาการ หมายถึงอากัปกิริยาของนามขันธ์แต่ละอย่างที่สำแดงออกมา^{๒๐} เพศ หมายถึงลักษณะที่บ่งบอกหรือใช้เป็นเครื่องอนุมานถึงนามขันธ์แต่ละอย่าง^{๒๑} นิมิต หมายถึงเครื่องหมายแสดงถึงลักษณะเฉพาะของนามขันธ์แต่ละอย่าง^{๒๒} อุทเทศ หมายถึงคำอธิบายเกี่ยวกับนามขันธ์แต่ละอย่าง เช่น เป็นสิ่งที่ไม่ใช่รูป เป็นสิ่งที่รับรู้ได้^{๒๓}

๕. **สฬายตนะ (Six Sense-Bases)** (อายตนะ๖ ได้แก่อายตนะภายใน จากนั้น ทรงดำริว่า ‘เมื่ออะไรมี ผัสสะจึงมี เพราะอะไรเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี’ เพราะทรงมนสิการโดยแยกกาย จึงได้ทรงรู้แจ้งด้วยพระปัญญาว่า ‘เมื่อสฬายตนะมี ผัสสะจึงมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย

^{๑๖} ที.สี.อ. ๒๑๗/๑๕๐

^{๑๗} ที.สี.อ. ๒๑๗/๑๕๐

^{๑๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๕๗/๓๒

^{๑๙} ที.ม.อ. ๑๑๔/๕๕

^{๒๐} ที.ม.ฎีกา. ๑๑๔/๑๒๓

^{๒๑} ที.ม.ฎีกา ๑๑๔/๑๒๓

^{๒๒} ที.ม.ฎีกา. ๑๑๔/๑๒๓

^{๒๓} ที.ม.ฎีกา. ๑๑๔/๑๒๓

ผัสสะจึงมี' จากนั้น ทรงดำริว่า 'เมื่ออะไรมี สฬายตนะจึงมี เพราะอะไรเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี' เพราะทรงมนสิการโดยแยกคาย จึงได้ทรงรู้แจ้งด้วยพระปัญญาว่า 'เมื่อนามรูป(นามธรรม และรูปธรรม)มี สฬายตนะจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี'^{๒๔}

๖. **ผัสสะ (Contact)** การประจวบถูกต้อง ได้แก่ สัมผัส ๖ อานนท์ ข้อที่เรากล่าวไว้ เช่นนี้ว่า 'เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี' เธอพึงทราบเหตุผลที่เวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี ดังต่อไปนี้ ก็ถ้าเวทนา คือ เวทนาที่เกิดจากจักขุสัมผัส เวทนาที่เกิดจากโสตสัมผัส เวทนาที่เกิดจากฆานสัมผัส เวทนาที่เกิดจากชีวหาสัมผัส เวทนาที่เกิดจากกายสัมผัส และเวทนาที่เกิดจากมโนสัมผัส ไม่ได้มีแก่ใคร ๆ ในภพไหน ๆ ทั่วทุกแห่ง เมื่อเวทนาไม่มีโดยประการทั้งปวง เพราะเวทนาดับไป ตัณหาจะปรากฏได้หรือ" ท่านพระอานนท์ทูลตอบว่า "ปรากฏไม่ได้เลย พระพุทธเจ้าข้า"^{๒๕}

๗. **เวทนา (Sensation)** (ความเสวยอารมณ์ ได้แก่ เวทนา ๖ สมณพราหมณ์เหล่านั้นทุกจำพวกรับสัมผัส (ผัสสะ)๑ ทางผัสสาตนะ ๖ แล้วเกิดเวทนา (ความรู้สึก) เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงเกิดมีตัณหา ^{๒๖}

๘. **ตัณหา (Desire)** ความทะเยอทะยาน อยากมีอยากเป็น ได้แก่ ตัณหา ๖ ตัณหา (ความอยาก) เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงเกิดมีอุปาทาน)^{๒๗}

๙. **อุปาทาน (Clinging)** ความยึดมั่นถือมั่น ได้แก่ อุปาทาน ๔ อุปาทาน (ความยึดมั่น ถือมั่น) เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงเกิดมีภพ)^{๒๘}

๑๐. **ภพ (Becoming)** โลกที่อยู่ของสัตว์หรือภาวะชีวิต ได้แก่ ภพ ๓ ในภพโน้นเรามีชื่ออย่างนั้น มีตระกูล มีวรรณะ มีอาหาร เสวยสุขทุกข์ และมีอายุอย่างนั้น ๆ จุตติ(เคลื่อน) จากภพนั้นก็ไปเกิดในภพโน้น แม้ในภพนั้นเราก็ได้มีชื่ออย่างนั้น มีตระกูล มีวรรณะ มี

^{๒๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๗/๑๒

^{๒๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๐๒/๖๐

^{๒๖} ที.สี.อ. ๑๔๔/๑๑๖

^{๒๗} ที.สี. (ไทย) ๕/๑๔๔/๔๕

^{๒๘} ที.สี. (ไทย) ๔๔/๑๔๔/๔๕

อาหาร เสวยสุขทุกข์ และมีอายุอย่างนั้น ๆ จุดิจากภพนั้นจึงมาเกิดในภพนี้' เขาระลึกชาติก่อนได้หลายชาติพร้อมทั้งลักษณะทั่วไปและชีวประวัติอย่างนี้^{๒๕}

อนันท์ ช้อที่เรากล่าวไว้เช่นนี้ว่า 'เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี' เธอพึงทราบเหตุผลที่ภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี ดังต่อไปนี้ ก็ถ้าภพ คือ กามภพ รูปภพ หรืออรุภพ ไม่ได้มีแก่ใคร ๆ ในภพไหน ๆ ทั่วทุกแห่ง เมื่อภพไม่มีโดยประการทั้งปวง เพราะภพดับไป ชาติจะปรากฏได้หรือ" ท่านพระอนันท์ทูลตอบว่า "ปรากฏไม่ได้เลย พระพุทธเจ้าข้า"

พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "อนันท์ เพราะเหตุนั้น เหตุ ต้นเหตุ เหตุเกิดและปัจจัยแห่งชาติ ก็คือภพนั่นเอง"^{๒๖}

๑๑. ชาติ (Birth) ความเกิด ได้แก่ ความปรากฏแห่งขั้นทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ อาศัยความเพียรเครื่องเผากิเลส ความเพียรที่ตั้งมั่น ความหมั่นประกอบ ความไม่ประมาท และอาศัยการใช้ความคิดอย่างถูกวิธีแล้วบรรลุเจโตสมาธิ ที่เป็นเหตุทำจิตให้ตั้งมั่น (บริสุทธิสุคต่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง) ระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ คือ ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง ๓ ชาติบ้าง ๔ ชาติบ้าง ๕ ชาติบ้าง ๑๐ ชาติบ้าง ๒๐ ชาติบ้าง ๓๐ ชาติบ้าง ๔๐ ชาติบ้าง ๕๐ ชาติบ้าง ๑๐๐ ชาติบ้าง ๑,๐๐๐ ชาติบ้าง ๑๐๐,๐๐๐ ชาติบ้าง หลายร้อยชาติบ้าง หลายพันชาติบ้าง หลายแสนชาติบ้าง"^{๒๗}

๑๒. ชรา มรณะ (Decay and Death) ความแก่และความตาย สลายแห่งขั้น การเปลี่ยนแปลงแห่งสังขารทั้งหลาย สิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตในโลกนี้ ล้วนมีการเปลี่ยนสภาพได้ทุกขณะ มีลักษณะเป็นลักษณะ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีสภาพไม่ใช่ตัวตน ซึ่งการชราภาพและมรณภาพนี้ สัตว์ทั้งหลายล้วนพยามหลีกเลี่ยงหนีกันแทบทั้งสิ้น เพราะฉะนั้น ชราและมรณะจึงเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์

ปฏิจาสมุปบาททั้งหมดนี้ ตั้งอยู่บนฐานของไตรลักษณ์แทบทั้งสิ้น การเข้าใจเรื่องปฏิจาสมุปบาท ทำให้เข้าใจเรื่องไตรลักษณ์ ด้วยการคิดแบบลึกสุดหรือแบบละเอียดจนมองเห็นความเป็นไปของมัน ซึ่งไม่สามารถมองเห็นด้วยตาเปล่าได้ แต่สามารถระลึกได้ด้วยสติ และมองเห็นแบบรู้แจ้งแทงตลอดด้วยตาภายในคือ ปัญญา

^{๒๕} ที.สี. (ไทย) ๘/๒๕/๑๑

^{๒๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๘๘/๕๕

^{๒๗} ที.สี. (ไทย) ๘/๓๑/๑๑-๑๒

พุทธทาส อินฺทปญฺโญ ให้ทัศนะไว้ว่า วิธีที่จะใช้ให้เป็นประโยชน์ก็คือว่า อย่าให้มันอาศัยกันเกิดขึ้นได้ ให้ตัดตอนมันเสีย คือว่าเมื่อผัสสะกระทบทางตาเป็นต้นแล้ว ให้มันขาดตอนลงไป อย่าให้ปรุงเป็นเวทนา อย่าให้รู้สึกเป็นพอใจหรือไม่พอใจขึ้นมา นี้เรียกว่าไม่ปรุงเวทนา เมื่อไม่ปรุงเวทนาแล้ว ก็ไม่เกิดตัณหาอุปาทาน ซึ่งเป็นตัวกูหรือของกู มันเป็นตัวกู-ของกู อยู่ตรงที่เกิดตัณหาอุปาทานนั้นแหละ มาอยู่อาศัยที่ตรงนั้น ถ้าพอว่ากระทบอารมณ์เป็นผัสสะล้วน ๆ แล้วหยุดแต่แค่นั้น มันก็ไม่มีทางที่จะเกิดตัวกู-ของกู ก็ไม่เป็นโรคทางวิญญาณและไม่เป็นทุกข์^{๒๒}

๔. เหตุผลทางปัญญา

พระพุทธศาสนาสอนเรื่องเหตุและผล ซึ่งสอดคล้องกับศาสตร์ภายนอกที่เกี่ยวกับเหตุและผล การทดลองทางวิทยาศาสตร์เกิดขึ้นทีหลังพุทธศาสนา และพุทธศาสนาก็ยังเป็นพื้นฐานของการทดลองทางวิทยาศาสตร์ เช่นพระพุทธองค์ทรงทดลองด้วยวิธีการหลาย ๆ อย่างเพื่อให้ได้บรรลุมรรคผลในขั้นต้นของการบำเพ็ญเพียรทางจิต ในที่สุดก็ทรงค้นพบในตัวเององค์นั้นคือการฝึกหัดจิตใจของพระองค์เอง จากการศึกษาความเพียรพยายามที่ไม่ลดละ สามารถทำให้พระพุทธองค์ได้พบจุดแห่งความจริงที่เรียกว่าสัจธรรม ๆ ไม่ใช่เรื่องนอกกายที่อยู่ห่างไกลออกไปหลายร้อยพันโยชน์ หากแต่เป็นความจริงอยู่ที่ตัวเราเอง การรู้จักศึกษาตัวเราเองให้เข้าใจเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่ง การที่ไม่รู้จักตัวเองมัวแต่มองออกไปข้างนอกตัวเรา ก็จะยิ่งไกลออกไปไม่สามารถที่จะเข้าใจชีวิตได้อย่างถูกต้อง เพราะเหตุผลที่เป็นจริงมันอยู่ที่ตัวเราเองก่อนทั้งหมด

มีข้อแตกต่างจากวิทยาศาสตร์ที่น่าสังเกตอยู่อย่างหนึ่ง ก็คือ ทางเกิดแห่งปัญญา อันเนื่องมาจากความรอบรู้ทางเกิดแห่ง “ปัญญา” ในทางพระพุทธศาสนา มีอยู่ ๓ ทาง ได้แก่

๑. จินตามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการคิด
๒. สุตมยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการฟัง
๓. ภวานามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการอบรม^{๒๓}

ทั้ง ๓ ทางนี้ ในพระไตรปิฎกท่านอธิบายให้เข้าใจแบบละเอียดชัดเจนไว้ว่า

๑. จินตามยปัญญา คือการคิดอย่างมีสติและมีปัญญา มีระบบ พิจารณาอย่างรอบคอบ ไตร่ตรองพิจารณาอย่างถ่วงถ่วง วิเคราะห์วิจารณ์ วิจัย ค้นคว้า หรือคิดแบบนักวิทยาศาสตร์ ให้เกิด

^{๒๒} พุทธทาส อินฺทปญฺโญ, แก่นพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๘), หน้า ๓๖-๓๗.

^{๒๓} ภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๖๘/๕๐๓-๕๐๔, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๑,

ประโยชน์ในการทำงานทั้งหลาย ในศิลปะทั้งหลาย^{๓๔} หรือในวิชาทั้งหลายที่ต้องจัดการด้วยปัญญา บุคคลมิได้ฟังจากผู้อื่น ได้กัมมัฏสสกาญาณ^{๓๕} หรือได้สัจจानุโลมิกญาณ^{๓๖}ว่า รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นสภาพไม่ใช่ตัวตน เวทนาไม่เที่ยง ฯลฯ สัญญาไม่เที่ยง ฯลฯ สังขารไม่เที่ยง ฯลฯ วิญญาณไม่เที่ยงดังนี้บ้าง ได้ความสามารถ ความคิดอ่าน ความพอใจ ความกระจำง ความเพ่งพินิจ และได้ปัญญาที่สามารถไตร่ตรองสภาวะธรรมอันเหมาะสม

๒. **สุตมยปัญญา** คือการฟังแบบมีสติ และมีปัญญา ตั้งใจฟัง เลือกฟัง แล้วนำมาคิดให้ได้สาระจากการฟัง เพื่อนำแต่สิ่งที่ดีมีประโยชน์ไปใช้ให้ถูกทางแก่ชีวิตและสังคม ในการทำงานทั้งหลาย ในศิลปะทั้งหลาย หรือในวิชาทั้งหลายที่ต้องจัดการด้วยปัญญา บุคคลได้ฟังจากผู้อื่น ได้กัมมัฏสสกาญาณ หรือได้สัจจानุโลมิกญาณว่า รูปไม่เที่ยง ฯลฯ เวทนาไม่เที่ยง ฯลฯ สัญญาไม่เที่ยง ฯลฯ สังขารไม่เที่ยง ฯลฯ วิญญาณไม่เที่ยงดังนี้บ้าง ได้ความสามารถ ความคิดอ่าน ความพอใจ ความกระจำง ความเพ่งพินิจ และได้ปัญญาที่สามารถไตร่ตรองสภาวะธรรมอันเหมาะสม

๓. **ภาวนามยปัญญา** คืออบรมเพื่อให้เกิดสติปัญญา ให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริง หรือปัญญาของผู้เข้าสมาบัติแม้ทั้งหมด จนเกิดปัญญานชนิดนี้ขึ้น ซึ่งเป็นปัญญาที่ได้จาการบำเพ็ญเพียรภาวนาทางจิต จัดเป็นยอดแห่งปัญญา ปัญญาทั้งหมดถ้าขาดภาวนามยปัญญา ก็อาจเป็นเหมือนกับต้นไม้ที่ขาดความอุดมสมบูรณ์ เหี่ยวแห้งให้ความร่มเย็นไม่ได้แล้ว ทุกอย่างต้องสมประกอบ จึงจะนำไปใช้ประโยชน์ได้อย่างเต็มที่ และจะก่อให้เกิดไตรสิกขาในโอกาสต่อไป

ปัญญาทั้ง ๓ ประการดังกล่าวแล้วนั้น จินตามยปัญญาและสุตมยปัญญา จัดเป็น “โลกียปัญญา” ส่วนภาวนามยปัญญา จัดเป็น โลกุตตรปัญญา ซึ่งเป็นปัญญาระดับสูง สามารถนำไปสู่การป้องกันและแก้ไขปัญหาตนเองและสังคมสู่ความสงบสุขและพ้นทุกข์ได้

ความเหมือนกันจะสังเกตเห็นได้ชัด คือ ปัญญาทางวิทยาศาสตร์จะตรงกันกับปัญญา ๒ ประเภทแรกของพระพุทธศาสนา ส่วนมากการศึกษาค้นคว้าวิจัยของนักวิทยาศาสตร์ไม่ว่าจะโดยวิธีใดก็ตาม จะช้าหรือเร็วแค่ไหน ก็ทำได้แค่เพียงให้เกิด จินตามยปัญญา และสุตมยปัญญาเท่านั้น

^{๓๔} อภ.วิ.อ. ๗๖๘/๔๓๘

^{๓๕} ญาณรู้ว่าสัตว์มีกรรมเป็นของ ๆ ตน คือ ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว (อภ.วิ.อ. ๗๖๘/๔๔๐)

^{๓๖} สัจจानุโลมิกญาณ คือ วิปัสสนาญาณ ท่านเรียกว่า สัจจानุโลมิกญาณ เพราะอนุโลมตามสัจจะ ๔ ประการมีรูปไม่เที่ยงเป็นต้น ,อภ.วิ.อ. ๗๖๘/๔๔๐

ส่วนภวานามยปัญญานั้นจะไม่มีแก่นักวิทยาศาสตร์ เพราะเหตุใด ก็เพราะว่านักวิทยาศาสตร์มีความเชื่อด้วยการทดลองเท่านั้น ถ้าทดลองได้ก็จริง ทดลองไม่ได้ก็เท็จเท่านั้น

แนวทางเพื่อให้เกิด ภวานามยปัญญา พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ ๓ วิธี ซึ่งเรียกว่า ไตรสิกขา^{๓๑} สำหรับเสขบุคคล คือ ผู้ที่ยังต้องศึกษา ซึ่งก็ได้แก่

๑. สีล การควบคุมรักษากายวาจาให้ปกติ เรียบร้อย
๒. สมาธิ ความตั้งใจไว้ให้หนักแน่น มั่นคง
๓. ปัญญา ความรอบรู้ รู้ทัน รู้แจ้งแทงตลอด

ทั้ง ๓ ข้อนี้ ท่านอธิบายเพิ่มเติมให้เข้าใจไว้ว่า

คำว่าสีล หมายถึง ความปกติ หรือการสำรวม ระมัดระวัง ได้แก่ ความเป็นผู้มีปกติรักษากาย วาจา ให้เรียบร้อย นั่นก็หมายความว่า การระมัดระวังอินทรีย์ ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ซึ่งก็รวมไปถึงใจด้วย เพราะใจเป็นนาย ตัวบังคับให้กายกระทำต่าง ๆ นา ๆ ซึ่งพูดกันว่า “ใจเป็นนาย กายเป็นบ่าว” ซึ่งเป็นพื้นฐานแห่งสมาธิ และความเป็นระเบียบวินัยที่ดีงาม

สมาธิ^{๓๒} ความตั้งมั่น หมายถึง จิตใจตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว ไม่ว่าจะมียารมณ์ต่าง ๆ ภายนอก เข้ามารบกวน ก็ยอมไม่สามารถทำลายสมาธิลงได้ สมาธิจึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง ผู้ที่มีสมาธิยอมจะทำการงานให้สำเร็จได้โดยเร็ว ไม่ชักช้า หรือเสียหาย และการที่จะมีสมาธิก็ต้องเริ่มต้นปฏิบัติกรรมฐานที่เรียกว่า สมถกัมมัฏฐาน ก็คือกรรมฐานเป็นอุบายให้ใจสงบ ซึ่งเป็นพื้นฐานแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐาน คือกรรมฐานเป็นอุบายให้เกิดปัญญานั้นเอง

ปัญญา การเจริญปัญญาต้องอาศัยหลักการคิดแบบแยกกาย ละเอียด รอบคอบ หรืออุกวิธีที่เรียกว่า “โยนิโสมนสิการ”^{๓๓} ซึ่งเป็นข้อที่ ๓ ที่สำคัญที่สุดใน ๔ ข้อ ซึ่งเป็นเหตุผลและหนทางแห่งการบรรลุโลกุตตรธรรม อริยบุคคลขั้นโสดาบัน ได้แก่

องค์แห่งการบรรลุโสดาบันในพระไตรปิฎกได้กล่าวไว้ให้ทราบโดยชัดเจนว่า

^{๓๑} ๑. เสขบุคคล หมายถึงบุคคลผู้ที่ยังต้องศึกษา ๓ จำพวก ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามีผู้ยังต้องฝึกอบรมในไตรสิกขา คือ (๑) อริสีลสิกขา ฝึกอบรมในเรื่องสีล (๒) อริจิตตสิกขา ฝึกอบรมในเรื่องจิต (สมาธิ) (๓) อริปัญญาสิกขา ฝึกอบรมในเรื่องปัญญา (ม.ม.อ. ๑/๗/๔๔, อ.จ.ต.ก.แปล) ๒๐/๘๖/๓๑๒)

^{๓๒} คัมภีร์วิสุทธิมรรค ๑๐๐ ปี สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหารเถร), (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประชารวยวงศ์พริ้นติ้ง จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๑๓๓.

^{๓๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๖

๑. สัมผัสสังเสวะ การคบหาสัตบุรุษ คนดี มีศีลธรรม มีเหตุผล
๒. สัมผัสมัสสวณะ การฟังพระสัทธรรม นำไปบรรเทากิเลสให้เบาบาง
๓. โยนิโสมนสิการ การคิดโดยละเอียดแบบคาย สุขุม ได้สาระแก่นสาร
๔. รัชมานุรัชมปฏิบัติ การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม รวมทั้งต้องวางแผนก่อนเสมอ

หลักธรรมทั้ง ๔ ข้อเหล่านี้ โยนิโสมนสิการ เป็นตัวสำคัญตรงที่ว่า การคิดโดยแบบคาย หรือละเอียด เหมือนหรือแตกต่างจากวิทยาศาสตร์อย่างไรบ้าง ก็เป็นเรื่องที่ควรศึกษา ดังที่ บุญมี แทนแก้ว ได้ให้ทัศนะไว้ว่า โยนิโสมนสิการ หมายถึง การรู้จักคิดใคร่ครวญอย่างแบบคาย เป็นหลักคิดให้ถูกวิธีเพื่อเข้าถึงความจริง เพื่อให้เกิดความดีงาม ความฉลาด เป็นการคิดตามหลักแห่งเหตุผลอย่างต่อเนื่อง ด้วยเหตุปัจจัยจึงเป็นบ่อเกิดแห่งปัญญา และเสริมสร้างคุณภาพจิตใจให้สูงขึ้น^{๑๐} เพื่อให้เห็นความแตกต่างระหว่างแนวคิดทางพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์ เช่น

เรื่องการคบหาสัตบุรุษ ทำไมพุทธศาสนาจึงกล่าวถึง เหตุผลก็คือ เพราะการดำรงชีวิตในโลกนี้จำเป็นต้องอยู่ด้วยกันอย่างสันติสุข ถ้าหากคบบุคคลที่ชั่วร้ายก็ย่อมนำไปสู่ความชั่วร้าย ตรงกันข้ามถ้าคบบุคคลดีมีศีลธรรมก็จะนำไปสู่ความสุขความเจริญ ทุกอย่างล้วนเป็นของกลุ่มกัน มีความดีย่อมมีความชั่ว มีขาวย่อมมีดำ มีน้ำย่อมมีไฟ มีสุขก็ย่อมมีทุกข์ ถ้าใช้ความคิดที่เป็นโยนิโสมนสิการพิจารณาให้ทราบธรรมชาติของทุกสิ่งในโลกนี้แล้ว แน่แน่นอนไม่มีใครอยากจะทำให้เป็นทุกข์ในโลกนี้เด็ดขาด แต่เพราะขาดความคิดอันแบบคายจึงหลงและทำลายโลกกันต่อไป

และคำว่า การฟังพระสัทธรรม ก็หมายถึงหลักสัจธรรม เรื่องที่เป็นความจริง ซึ่งเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า แล้วก็พิจารณาให้แบบคาย ละเอียด ถี่ถ้วน เพื่อนำไปประพฤติ ปฏิบัติตามสมควร ดังนั้นจะเห็นได้ว่า ด้านความเหมือน ทั้งพระพุทธศาสนาและวิทยาศาสตร์มีแนวความคิดที่เหมือนกัน ด้วยเหตุผลที่น่าเชื่อถือ ดังต่อไปนี้ คือ

เหตุผลหลักที่เหมือนกัน

ในด้านต่าง ๆ ตามหลักการและวิธีการ เช่น การคิด การฟัง การลงมือปฏิบัติไปตามลำดับ กระบวนการที่ละเอียดสุขุม รอบคอบ การตั้งข้อสังเกต บันทึก พิสูจน์ ทดลอง ใช้เหตุผลเป็นตัววัด จะไม่สรุปผลก่อนลงมือปฏิบัติ ต้องพิสูจน์ก่อนแล้วจึงให้เชื่อ หรือทดลองก่อนแล้วนำมาสรุปผล

^{๑๐} บุญมี แทนแก้ว, ญาณวิทยา, (กรุงเทพมหานคร : หจก. ธารการพิมพ์, ๒๕๓๕), หน้า ๑๗.

เหตุผลตามความเชื่อ

ในลักษณะต่าง ๆ ซึ่งเกิดขึ้นเพราะเหตุเป็นตัวกำหนดให้ปรากฏการณ์ ต่าง ๆ สิ่งต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับกับชีวิตมนุษย์เกิดขึ้นจากการกระทำของมนุษย์เองและสัตว์อื่น ๆ หรือผลของการกระทำที่เรียกว่ากรรม เหมือนกับกฎของแรงปฏิกิริยาเมื่อเกิด จะเกิดเท่ากับแรงกิริยาที่เป็นฐานของปฏิกิริยาของสิ่งนั้น ๆ ที่มีอยู่

เหตุผลทางธรรมชาติ

พระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงสิ่งแวดล้อมอื่น ๆ การเริ่มต้น และวิวัฒนาการของชีวิตจากที่ไม่มีรูปร่าง ก็ได้เกิดมีรูปร่างและเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ ไม่มีวันสิ้นสุด เช่น ในอักษัตถุญสูตร^{๔๖} ก็ได้กล่าวถึงพัฒนาการของสิ่งมีชีวิตโดยเฉพาะการเกิดขึ้นของมนุษย์เอง มีเรื่องราวการกำเนิดของโลกกำเนิดของมนุษย์ตั้งแต่เริ่มต้น จนกระทั่งเกิดเป็นรูปเป็นร่าง เพศหญิงเพศชาย อย่างชัดเจน วิทยาศาสตร์ก็มีการทดลองเซลล์ต่าง ๆ จากสัตว์เซลล์เดียว แล้วเกิดเป็นหลาย เซลล์ เป็นสัตว์มีชีวิตที่แตกต่างกันออกไปต่าง ๆ นานา

เหตุผลทางวิชาการ

พระพุทธศาสตร์และวิทยาศาสตร์ก็สอดคล้องกันเป็นส่วนมาก เช่นในเรื่องของวิทยาศาสตร์กายภาพชีวภาพ ซึ่งก็ได้มีการศึกษาสารและพลังงาน ตลอดจนขนาดของอะตอมและปริมาณที่มีขนาดเล็กลงไปจนขนาดมองไม่เห็นก็มี สิ่งต่าง ๆ ก็ล้วนมีลักษณะเฉพาะของมันเอง มีการเกิดขึ้นดับไปในที่สุด แต่ส่วนมากนักวิทยาศาสตร์จะพิสูจน์ได้เพียงข้อเท็จจริงเท่านั้น

๕. เหตุผลทางความคิดที่สมบูรณ์

๕.๑ เข้าใจปัญหาแห่งชีวิต

ทุกปัญหาในสากลโลกนี้ยังสามารถหาวิธีแก้ไขได้ แต่ปัญหาอย่างหนึ่งที่สำคัญที่สุดนั่นก็คือปัญหาชีวิต เมื่อไม่เข้าใจปัญหาชีวิตก็จะไม่เข้าใจชีวิต เพราะตีปัญหาชีวิตไม่แตกการตอบปัญหาชีวิตจึงไม่ถูกต้องตามความเป็นจริง เหมือนคนผู้ไม่เคยทำเกษตรกรรม ทำแต่กิจกรรมอย่างอื่น ก็ย่อมจะไม่ว่าเกษตรกรรมต้องลงมือทำกันอย่างไร มีขั้นตอนในการบริหารจัดการอย่างไร นั่นคือปัญหาชีวิตที่ให้คำตอบไปในตัวว่า เมื่อไม่ศึกษาก็ไม่เข้าใจ เมื่อไม่มองก็ไม่เห็น เมื่อไม่ทำก็ไม่

^{๔๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑๑-๑๔๐/๑๐๒

สำเร็จ ทั้งพุทธศาสนาและวิทยาศาสตร์เป็นศาสตร์แห่งการค้นหาคำความเป็นจริง เมื่อเข้าใจและพบเห็นความจริงของชีวิตก็ง่ายที่จะนำไปสู่การพัฒนาชีวิตทั้งส่วนตนและสังคมได้

๔.๒ ได้ข้อคิดกำจัดสนิมคือกิเลส

หลักเพื่อการคิดค้นหาคำความเป็นจริงแห่งสภาพธรรมชาติที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ซึ่งแต่ละสภาพล้วนมีสนิมคือกิเลส เกาะติดในจิตใจภายในตัวเองทุกสิ่ง ในพระพุทธศาสนามีวิธีการกำจัดสนิมคือกิเลสได้ โดยการใช้หลักวิธีการอันจะนำไปสู่การรู้แจ้งเห็นจริงในสภาวะธรรมเหล่านั้นซึ่งเรียกว่า มหาสติปัฏฐาน ๔^๒ เพื่อให้รู้แจ้งปัจจุบัน รูปนาม ไตรลักษณ์ และมรรคผลนิพพาน^๓

ทำไมจึงใช้หลักการเหล่านี้ นำมากำจัดปัญหาสนิมคือกิเลส ที่มีอยู่ทั้งในกายใจ ความรู้สึกเจ็บปวดทุกข์เวทนา การนึกคิดไปตามอารมณ์ และสภาวะธรรมทั้งในร่างกาย ตัวสภาวะธรรมนี้จะรวมทุกอย่างเอาไว้ เพื่อให้สติได้พิจารณาความเป็นไปตามสภาพทางธรรมที่เป็นไปอยู่ตลอดเวลาอย่างไม่มีวันสิ้นสุด ตราบใดที่ยังไม่เข้าสู่นิพพานแล้ว ร่างกายนี้ก็จะต้องเสวยผลกรรมเวียนว่ายตายเกิดต่อไปเรื่อย ๆ อย่างต่อเนื่อง แต่ถ้ากำจัดสนิมคือกิเลสให้สิ้นซากได้เสียแล้ว ก็มีโอกาสหลุดพ้นไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป

๔.๓ เกิดสันติและยุติธรรมด้วยสติปัญญา

ตราบใดที่มนุษย์ยังร้อนระอุเต็มไปดด้วยสนิมคือกิเลสตัณหาราคะ ก็ยากที่จะพบความความพอเพียงในทุก ๆ ด้าน จึงต้องค้ำจุนทุกวิถีทางเพื่อหามาใส่ตัว จึงเกิดการเอารัดเอาเปรียบกันเกิดขึ้นในสังคม ผู้มีกำลังมากก็ข่มเหงรังแกผู้ที่มีกำลังน้อย จะต้องรีบลงมือทำทันทีเมื่อมีโอกาส โดยไม่ได้คิดถึงเรื่องสิทธิมนุษยชนและความเป็นธรรม เมื่อเกิดความไม่ยุติธรรมมากขึ้น ๆ สิ่งที่จะตามมาก็คือการชุมนุมเพื่อเรียกร้องความเป็นธรรมโดยสันติวิธีบ้าง โดยความรุนแรงบ้าง ซึ่งส่วนมากจะขาดความระลึกและรอบรู้ ซึ่งพระพุทธศาสนาใช้คำว่า สติปัญญา เพราะขาดสติปัญญาสังคมจึงได้จึงเต็มไปด้วยปัญหาต่าง ๆ นี้แหละคือความจริงในปัจจุบันที่สังคมกำลังเป็นไปอยู่ เป็นเหตุผลอย่างหนึ่งของการแสวงหาคำยุติธรรม จึงควรเน้นเรื่องการพัฒนาจิตใจเป็นสำคัญ

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้ให้ทัศนะไว้ว่า สิทธิมนุษยชนนั้นเป็นเรื่องของมนุษย์ที่เจริญองกาม มีอารยธรรม รู้จักคำนึงถึงชีวิตของกันและกัน เอาใจใส่ความสุขความทุกข์ของกัน

^๒ ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๘๕/๒๒๒

^๓ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ), คำบรรยาย วิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประชูปริวรรค์พิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๗๔๖.

และกัน และแสดงถึงการรู้จักวางกฎเกณฑ์กติกาให้อยู่ร่วมกันด้วยดี เป็นเครื่องหมายของความเจริญก้าวหน้าในอารยธรรม“ เมื่อคุณแลเอาใจกัน เอาใจเขามาใส่ใจเราสังคมก็สงบสุข

๔.๔. จุดต่างแห่งพระพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์

พระพุทธศาสนาสอนให้มนุษย์เข้าใจธรรมชาติ

คือโดยการเน้นเรื่องจิตใจเป็นหลักสำคัญ หมายถึง การศึกษาจิตใจแล้วเข้าสู่การพัฒนาให้มีคุณภาพ พร้อมทั้งนำไปใช้งานได้อย่างมีประสิทธิภาพ และแนะนำให้ปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์ เป็นจุดที่สำคัญที่สุด ส่วนวิทยาศาสตร์ก็ศึกษาธรรมชาติเช่นกัน แต่หนักไปในทางวัตถุเพื่อมาประยุกต์ความรู้ แล้วนำมาใช้ประโยชน์ในทางโลกมิได้มีความคิดที่จะออกจากตัวทุกข์

คำสั่งสอนของพระพุทธองค์เป็นความจริงหรือสังขธรรม

คือพระพุทธศาสนามีลักษณะที่ไม่ขึ้นอยู่กับเวลาหรือการบังคับไม่ว่าจะด้วยวิธีการใด ๆ หากแต่เป็นไปตามกรรมหรือการกระทำมากกว่า เพราะการกระทำบ่งบอกให้รู้พฤติกรรมของมนุษย์เอง มนุษย์สร้างก็จะได้รับผลประโยชน์ ถ้าหากมนุษย์ทำลายสิ่งใดก็จะได้รับผลสิ่งนั้นตามตามมา ส่วนความคิดเห็นทางวิทยาศาสตร์อาจเปลี่ยนไปได้ ถ้าพิสูจน์แล้วไม่เป็นไปตามที่คาดคิดเอาไว้ ซึ่งถ้าหากมีเหตุผลเป็นไปตามที่พิสูจน์หรือหลักฐานอื่นน่าเชื่อถือมากกว่าการเชื่อถือก็เปลี่ยนไปได้

พระพุทธองค์ทรงบรรลุปัญญาขั้นภาวนามยปัญญา

คือภาวนามยปัญญาเป็นปัญญาระดับอุดมการณ์ที่จะส่งผลให้วิเศษขึ้นไปอีก จนรู้แจ้งแทงตลอดในมรรคผลและนิพพานได้ และเมื่อตั้งใจปฏิบัติแล้วสามารถเข้าสู่การปราศจากกิเลสตัณหาต่าง ๆ ได้แต่ถ้ายังมีได้ชำระจิตใจให้สะอาดก็ยากที่จะบรรลุธรรมขั้นสูงได้

วิทยาศาสตร์ไม่เน้นแนวความคิดเรื่องจิตวิญญาณ

คือ วิทยาศาสตร์มีความคิดที่ไม่เหมือนพระพุทธศาสนาด้านจิตวิญญาณ หมายถึงการรู้แจ้งในทางด้านอารมณ์ซึ่งเกิดขึ้นภายในแบบละเอียดมาก วิทยาศาสตร์ขาดความมั่นใจทำได้แค่การ

“ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), สติธมฺมฺนุชฺชน สร้างสันติสุขหรือสลายสังคฺม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๑), หน้า ๑.

พิสูจน์ และไม่สามารถอธิบายปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่เกิดขึ้นอีกหลาย ๆ อย่างโดยละเอียดได้ เหมือนอย่างพระพุทธ ศาสนา

๖. เหตุผลทางความคิดที่แตกต่าง

มีหลักและวิธีการมากมาย ที่เป็นทฤษฎีทางเหตุผลในพระพุทธศาสนา ที่สอดคล้องกับหลักวิทยาศาสตร์ ที่สามารถนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์แก่ตนเองและสังคมได้ การเอาใจใส่ต่อตนเองให้ดีที่สุดเป็นต้นว่าได้ฝึกจิตใจให้ดีแล้ว ย่อมจะนำความสุขความเจริญมาสู่ตนเองได้ พร้อมกันนั้นก็ย่อมจะสงเคราะห์คนข้างเคียงและผู้อื่นให้ได้รับผลของความดีนั้นด้วย เหตุผลก็คือการทำความดีไม่ใช่ว่าจะหวังกำไรแต่โดยส่วนเดียว หากแต่เพื่อความสงบสุขของสังคมเป็นหลักจึงจะเป็นความดีที่ยิ่งใหญ่ การรู้กาลเทศะในการใช้เหตุผลก็เป็นส่วนสำคัญอย่างยิ่ง ต้องรู้เลือกกาลเทศะให้เหมาะสมในการที่จะลงมือทำอะไรก็ตาม มันเป็นความจริงที่ว่า ถ้าใช้ถูกก็เกิดประโยชน์ ถ้าใช้ผิดก็เกิดโทษ การคิดอย่างมีหลักการจะทำให้เกิดผลไปในทางที่ดีงามและนำไปใช้ได้

๕.๑ การคิดแบบพระพุทธศาสนาและแบบวิทยาศาสตร์

การคิดตามนัยแห่งพระพุทธศาสนาและการคิดแบบวิทยาศาสตร์ นั้น มีความสอดคล้องกันเป็นอันมาก บ้างก็กล่าวกันว่า พระพุทธศาสนาก็คือวิทยาศาสตร์เฉพาะทางจิตใจ (Spiritual Mental Science) และโดยเหตุผลที่พระพุทธศาสนาอุบัติขึ้นในโลกมนุษย์ก่อนวิทยาศาสตร์กว่า ๒ พันปี จึงน่าจะกล่าวได้ว่าหลักเกณฑ์ต่าง ๆ ทางวิทยาศาสตร์ซึ่งเกิดขึ้นภายหลัง ไปสอดคล้องกับหลักการและวิธีการของพระพุทธศาสนามากกว่า ทั้งพระพุทธศาสนาและวิทยาศาสตร์ มีจุดเน้นเหมือนกัน คือ สอนมิให้คนงมงาย ควรนำสิ่งต่าง ๆ มาพิจารณาด้วยเหตุผลมีการทดสอบทดลอง ตรวจสอบจนเกิดความแน่ใจและเชื่อด้วยสติปัญญาของตนเอง

ในเรื่องเหตุผลทางความเชื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสเรื่อง กาลามะ ชาวเกตสบุตรนิคม ในกาลามสูตร^{๔๕}ซึ่งสามารถนำมาเป็นแบบอย่างทางพัฒนาจิตใจและความคิด ได้ว่า

๑. อย่าปลงใจเชื่อด้วยการฟังตามกันมา
๒. อย่าปลงใจเชื่อด้วยการถือสืบ ๆ กันมา
๓. อย่าปลงใจเชื่อด้วยการเล่าลือ
๔. อย่าปลงใจเชื่อด้วยการอ้างตำราหรือคัมภีร์
๕. อย่าปลงใจเชื่อเพราะตรรกะ(การคิดเอาเอง)

^{๔๕} อจ.พุทธ.(ไทย) ๒๐/๖๖/๒๕๕-๒๖๓

๖. อย่าปลงใจเชื่อเพราะการอนุมาน^{๔๖}
๗. อย่าปลงใจเชื่อด้วยการคิดตรงตามแนวเหตุผล
๘. อย่าปลงใจเชื่อเพราะเข้าได้กับทฤษฎีที่พินิจไว้แล้ว
๙. อย่าปลงใจเชื่อเพราะมองเห็นรูปลักษณ์น่าจะเป็นไปได้
๑๐. อย่าปลงใจเชื่อเพราะนับถือว่า ท่านสมณะนี้เป็นครูของเรา

กาลามะทั้งหลาย เมื่อใด ท่านทั้งหลายพึงรู้ด้วยตนเองเท่านั้นว่า “ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล ธรรมเหล่านี้มีโทษ ธรรมเหล่านี้ผู้รู้ติเตียน ธรรมเหล่านี้ที่บุคคลถือปฏิบัติบริบูรณ์แล้วย่อมเป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์” เมื่อนั้น ท่านทั้งหลายควรละ(ธรรมเหล่านั้น) เสีย

หลักการเหล่านี้ไม่แตกต่างกับหลักการของวิทยาศาสตร์ ซึ่งเน้นเรื่องการพิสูจน์ด้วยเหตุผล พิจารณาสິงใดสิ่งหนึ่งด้วยความรอบคอบและถี่ถ้วนมากที่สุด นั่นก็แสดงว่าพระพุทธศาสนาไม่ได้ขัดแย้งกับวิทยาศาสตร์ ซ้ำยังเป็นฐานและแนวคิดสำหรับนักวิทยาศาสตร์อีกด้วย

พระราชวรมุนี (ประยูร ฆมฺมจิตฺโต) กล่าวถึงความคิดที่ไม่ขัดแย้งกันระหว่างพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์ เอาไว้ว่า พระพุทธศาสนาไม่เคยขัดแย้งกับวิทยาศาสตร์ ไม่เคยมีครั้งใดในประวัติศาสตร์ที่พระพุทธศาสนาจะวิวาทกับวิทยาศาสตร์ เหมือนที่ปรากฏในศาสนาอื่น และไม่มีครั้งใดเลยที่พระสงฆ์กับนักวิทยาศาสตร์จะทะเลาะกัน การที่พระพุทธศาสนาไม่เคยขัดแย้งกับวิทยาศาสตร์นี้เนื่องจากเหตุผลดังต่อไปนี้

๑. พระไตรปิฎกไม่ได้บรรจุหลักวิทยาศาสตร์ไว้ ในฐานะที่เป็นศาสตร์แห่งความจริงในตัวเอง ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ไม่ว่าสาขาใดก็ตาม ในพระไตรปิฎกมิได้เพื่อเป็นเครื่องมือหรืออุปกรณ์ประกอบการสอนธรรมะเท่านั้น จุดประสงค์ของการบรรจุศาสตร์ใด ๆ ในพระไตรปิฎกมิได้เพื่อใช้อธิบายธรรมะ คือเพื่อช่วยให้ผู้อ่านเข้าถึงแก่นแท้แห่งสังขารม ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ” ในอดีตก็ดี ในอนาคตก็ดี เราสอนอยู่เรื่องเดียวเท่านั้น คือเรื่องทุกข์กับความดับทุกข์”

นั่นคือ พระพุทธเจ้าทรงสอนแต่เรื่องอริยสัจ ๔ และทรงนำเอาความรู้ทางวิทยาศาสตร์และศาสตร์อื่น ๆ ในสมัยนั้นมาประกอบการสอนอริยสัจ ๔ พระองค์ไม่ได้สอนวิทยาศาสตร์ แต่สอนธรรมะ ถ้าพระองค์จะมุ่งสอนว่า ธาตุที่แท้จริงมีจำนวนเท่าไร คนฟังก็จะไปสนใจแต่เรื่องธาตุนั้น

^{๔๖} หมายถึงกาลาคะเนตามหลักเหตุผล

ลี้มฟังธรรมะ และถ้าพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นมาสอนธรรมะในสมัยนี้ พระองค์ก็จะทรงอ้างความรู้ของ ศาสตร์สมัยนี้มาประกอบการสอนธรรมะอย่างแน่นอน

๒. เมื่อว่าถึงการให้สอนธรรมะ เราจะพบว่าทั้งคำสอนเรื่องธาตุ ๔ ในพระไตรปิฎกและ เรื่องธาตุ ๑๐๕ ของนักวิทยาศาสตร์สมัยปัจจุบันต่างก็สนองเจตนารมณ์ในการสอนธรรมะเรื่อง เดียวกัน กล่าวคือ คำว่าธาตุในพระพุทธศาสนา ท่านให้คำจำกัดความว่า “คือสิ่งที่ทรงสภาพของ ตนไว้ (อตุตทานอ สภาวี ธาเรนตฺติ ธาตุโย) หมายความว่า ดิน น้ำ ลม ไฟ ล้วนเป็นเช่นนั้นเอง ตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่ชีวะหรืออาดมัน ไม่ใช่สัตว์หรือบุคคล (ธาตุติ นิชฺชิวมคฺตฺสเสตฺ อธิวณฺ) สสารทั้งหลายในโลกเกิดจากการรวมตัวกันของธาตุ ๔ ไม่มีแก่นสารที่ควรยึดมั่นว่าเป็นตัวตนหรือ ของของตน

ส่วนคำว่าธาตุ (element) ในวิทยาศาสตร์มีคำจำกัดความว่า “คือสารที่ไม่อาจแยกย่อยให้ เป็นสารอื่นที่เล็กกว่า” หมายความว่า ธาตุต่าง ๆ เช่น ทอง เหล็ก เป็นสิ่งที่ไม่อาจลดทอนลงไป เป็นธาตุ ๆ เช่น ออกซิเจนหรือไฮโดรเจน ธาตุทั้งหลายเป็นเช่นนั้นเอง ถ้าเปลี่ยย่อยหาส่วนประกอบ ของแต่ละธาตุ เราก็จะได้อะตอมหรือปริมาณ นี้แสดงว่าธาตุในทางวิทยาศาสตร์ล้วนเป็นเช่นนั้นเองตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่ชีวะหรืออาดมัน ไม่ใช่สัตว์หรือบุคคลเช่นเดียวกับธาตุใน พระพุทธศาสนา เราจึงสามารถนำเรื่องธาตุ ๑๐๕ มาประกอบการสอนให้คนลดละความยึดมั่นใน อัตตาหรือตัวตนได้^{๔๗}

จากแนวคิดเกี่ยวกับธรรมชาติของสรรพสิ่งในโลกนี้ ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต หากจะ นำมาเปรียบเทียบกันระหว่างวิทยาศาสตร์กับพระพุทธ ศาสนา จะเห็นว่ามีคุณสมบัติเหมือนกันเป็น อย่างดี ดังมีข้อเปรียบเทียบกันได้ดังต่อไปนี้

ทัศนะทางด้านวิทยาศาสตร์กล่าวโดยการอ้างเหตุผลเป็นของตัวเองเอาไว้ว่า สรรพสิ่งในทั่ว จักรวาลอาจแบ่งออกได้เป็น ๒ องค์ประกอบ คือ

๑. สสาร^{๔๘} คือตัวประกอบต่าง ๆ ที่มีอยู่กระจัดกระจายไปตามสถานที่ต่าง ๆ นับไม่ได้
๒. พลังงาน คุณสมบัติที่เกิดขึ้นจากสสารต่าง ๆ เหล่านี้ ซึ่งแตกต่างกันออกไป

^{๔๗} พระราชมุนี (ประยูร ฐมฺภิจฺจฺโต), วิทยาศาสตร์ในทรรศนะของพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๐), หน้า ๑๐-๑๒.

^{๔๘} <http://new.school.net.th/library/create-web/10000/science/10000-2653.html>

ทัศนะทางด้านพระพุทธศาสนา อ่างเหตุผลว่าสรรพสิ่งในจักรวาลมีความแตกต่างกัน ออกไปด้วยองค์ประกอบทางธรรมชาติซึ่งถูกปรุงแต่งขึ้นมาโดยธรรมชาติเช่นกัน สามารถแบ่งออก ได้เป็น ๒ องค์ประกอบที่ชัดเจน คือ

๑. รูปขันธ์ คือสิ่งที่สามารถมองเห็นและจับต้องสัมผัสได้ซึ่งมีลักษณะเป็นรูปธรรม
๒. นามขันธ์ คือสิ่งที่มิจริงแต่ไม่สามารถจับต้องได้ซึ่งมีลักษณะเป็นนามธรรม

ส่วนทัศนะทางด้านวิทยาศาสตร์ก็มีการชี้แจงและให้เหตุผลออกไปอีกว่า ตัวสารสามารถ แบ่งเป็น ๓ ประเภท ได้แก่

๑. ที่เป็นของแข็ง
๒. ที่เป็นของเหลว
๓. ที่เป็นไอระเหยได้ เช่น ก๊าซ และสารบางอย่าง

ทัศนะทางด้านพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับรูปขันธ์ต่าง ๆ สามารถแบ่งออกได้ เป็น “ธาตุ” หรือ “ธรรมชาติ” ของสรรพสิ่งที่ให้ทั้งคุณและโทษ ๔ ประเภท ดิน น้ำ ลม ไฟ คือ

๑. ที่มีลักษณะแข็งคือธาตุดิน
๒. ที่มีลักษณะเหลวคือธาตุน้ำ
๓. ที่มีลักษณะเย็นสบายคือธาตุลม
๔. ที่มีลักษณะร้อนอบอ้าวคือธาตุไฟ

ทัศนะทางด้านวิทยาศาสตร์ ที่เกี่ยวกับพลังงานก็พูดถึงประโยชน์ว่า ให้พลังงานต่าง ๆ เช่น ให้ความร้อนอบอุ่น ให้ความเย็นสบาย ให้แสงสว่าง และ ให้เสียงที่นำฟัง แม้กระทั่งอำนาจ ความสะดวกทางยานพาหนะที่จำเป็นในชีวิตประจำวัน

ทัศนะทางด้านพระพุทธศาสนา ที่เกี่ยวกับ นามหรือ “จิต” หรือ “วิญญาณ” เป็น “ธาตุรู้” หรือ ธรรมชาติที่รู้ได้ ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญของชีวิต

เมื่อพิจารณาจากข้อเปรียบเทียบข้อมูลดังกล่าวมาแล้วก็จะเห็นได้ว่า วิทยาศาสตร์ได้อธิบาย “ธรรมชาติ” โดยมีแนวคิดว่ามี ๒ องค์ประกอบใหญ่ ๆ คือ สสารกับ พลังงาน และ นักวิทยาศาสตร์ก็ใช้แนวคิดนี้อธิบายสิ่งต่าง ๆ ได้เป็นส่วนมาก และแนวคิดดังกล่าวมานี้ก็ สอดคล้องพอดีคล้ายกับทฤษฎีที่เกี่ยวกับเรื่อง “รูป” หรือรูปธรรม ในทางพระพุทธศาสนา ซึ่งใน ตัวของรูปเองก็มีส่วนประกอบไปด้วย สสารและพลังงานในตัวโดยสมบูรณ์อยู่แล้ว

แต่อย่างไรก็ตาม พระพุทธศาสนาก็ยังมีรายละเอียดที่เกี่ยวกับรูปกับนาม ซึ่งเป็นทฤษฎีสัจนิยม องค์ประกอบนี้เป็นหลักสำคัญในการนำไปสู่การพัฒนามนุษย์ได้ทุกประเภท หลักการดังกล่าวนี้ ไม่มีในแนวคิดทางวิทยาศาสตร์ นอกจากนั้น ทฤษฎีอย่างหนึ่งที่ว่าด้วยเรื่อง “จิต” หรือ “มโน” หรือ “วิญญาณ” ซึ่งเป็นธรรมชาติที่แตกต่างไปจากรูปนาม แต่ก็เป็นส่วนหนึ่งของสภาวะที่มีอยู่ในรูป ซึ่งประกอบด้วย

๑. ความรู้สึกได้เมื่อถูกต้องสัมผัส ก็คือเวทนา

๒. ความจำได้หมายรู้ ก็คือสัญญา

๓. ความคิดหรือมโนภาพที่เกิดจากการปรุงแต่งของจิต ก็คือการพินิจ พิจารณา การวิเคราะห์ การสังเคราะห์

๔. การระลึกได้รู้ตัวรับรู้เท่าทันต่อเหตุการณ์ทุกสิ่งที่เกิดขึ้น ก็คือสติและสัมปชัญญะ

พระพุทธศาสนาอธิบายให้เข้าใจถึงปัญหาเกี่ยวกับสิ่งมี “ชีวิต” ว่าย่อมประกอบไปด้วยรูป คือส่วนที่เป็นร่างกายซึ่งจับต้องสัมผัสได้ และนาม คือส่วนที่เป็นจิตใจซึ่งเป็นความนึกคิดมีลักษณะพร้อมทั้งความสามารถ ๔ ประการ ดังกล่าวมาแล้ว และจากหลักการดังกล่าวมานี้ พระพุทธศาสนาสามารถอธิบายและชี้แจงได้ถึงสภาพปัญหาต่าง ๆ ด้วยการค้นพบด้วยจิตใจ เช่น ตัวทุกข์ สาเหตุของการเกิดทุกข์ การดับทุกข์ และทางแห่งการดับทุกข์ สิ่งเหล่านี้วิทยาศาสตร์ยังไม่ทราบถึงวิธีการที่จะแก้ไขได้ จึงสรุปได้ว่าพระพุทธศาสนามีความทันสมัยตลอดเวลา มีความก้าวหน้าในด้านความคิด มากกว่าวิทยาศาสตร์ที่เกี่ยวกับการอธิบายธรรมชาติของชีวิต

มีการตั้งข้อสังเกตว่า พระพุทธศาสนามีลักษณะคล้ายกับวิทยาศาสตร์ เช่น มีความสนใจต่อการศึกษาระบบชาติโดยยึดหลักของเหตุผลด้วยการพิสูจน์เป็นหลักการเบื้องต้น วิทยาศาสตร์จึงมีลักษณะคล้ายกับพระพุทธศาสนา ทั้งนี้ก็เพราะวิทยาศาสตร์เป็นศาสตร์ที่อุบัติขึ้นมาในโลกช้ากว่าพระพุทธศาสนา แต่ในขณะที่เดียวกันพระพุทธศาสนานั้นเกิดขึ้นมาในโลกซึ่งปัจจุบันคือ พ.ศ. ๒๕๕๓ หลักการทั้งของพระพุทธศาสนาและวิทยาศาสตร์เหมือนกัน หรือคล้ายคลึงกัน หรือแตกต่างกันอย่างไร ก็ให้พิจารณาตามข้อแตกต่างที่ได้กล่าวมาแล้ว

อย่างไรก็ตาม หลักคำสอนของพุทธศาสนามีความทันสมัยและเป็นสากล ซึ่งเข้าได้กับวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ทั้งในปัจจุบันและอนาคต ไม่ล้าสมัยไปกับกาลเวลา ดังที่ อัลเบิร์ต ไอน์สไตน์ (Albert Einstein) นักวิทยาศาสตร์ผู้มีสติปัญญาเฉลียวฉลาดอัจฉริยะ ได้ค้นพบทฤษฎีสัมพัทธภาพ (The Theory of Relativity) และสูตรในการเปลี่ยนสสารให้เป็นพลังงาน ($E = mc^2$) ผู้ที่มีความรู้

ความเข้าใจในธรรมชาติและกฎของธรรมชาติที่ลึกซึ้งหลายอย่าง และมีความรู้ความเข้าใจในพุทธศาสนา ได้กล่าวถึงพุทธศาสนาไว้ดังนี้ว่า

"ศาสนา แห่งอนาคตจะเป็นศาสนาสากล เป็นศาสนาที่ข้ามพ้นไปจากพระเจ้าในลักษณะบุคคล หลีกเลียงคำสอนที่ตายตัวและทฤษฎี ศอบคลุมทั้งธรรมชาติและจิตใจ มีรากฐานทางศาสนาจากประสบการณ์ในสรรพสิ่งทั้งปวง ทั้งธรรมชาติและจิตใจ และมีความเป็นเอกภาพอันทรงความหมาย พุทธศาสนามีคำตอบตามพรณานี้ หากจะมีศาสนาใด ที่จะรับมือกับความต้องการของวิทยาศาสตร์ยุคใหม่ ศาสนานั้นก็คือ พุทธศาสนา"^{๔๕}

๕.๓ เหตุผลหลักที่สำคัญ

พระพุทธศาสนามีหลักคำสอนที่มีเหตุผลและเป็นหัวใจสำคัญอันเป็นกุสโลบายในการแนะนำสั่งสอนมนุษย์ให้รู้จักทางพ้นทุกข์ ซึ่งสามารถย่อลงให้สั้น ๆ ได้ ๓ ประการ คือ

๑. ละเว้นความชั่ว
๒. กระทำแต่ความดี
๓. ชำระจิตใจให้ผ่องใส

หลักการเหล่านี้สั่งคมต้องการเป็นอย่างมาก เพราะเป็นเรื่องพัฒนาร่างกายและจิตใจ ซึ่งมีความจำเป็นอย่างยิ่งต่อการดำรงชีวิต โดยเฉพาะมนุษย์ผู้มีมันสมองและสติปัญญา

พระพุทธองค์ตรัสยกทางอันประเสริฐมาสนับสนุนว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ ทางที่จะดับทุกข์ได้นั้น ต้องเริ่มต้นชีวิตด้วยสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ อันเป็นเรื่องของจิตใจ ตามด้วยสัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ ก็เป็นเรื่องของจิตใจ เช่นกัน และสองทางสุดท้าย คือ สัมมาสติ ระลึกชอบ กับ สัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ ก็เกี่ยวกับจิตใจทั้งสิ้น ซึ่งตรงกันข้ามกับวิทยาศาสตร์ มุ่งแต่จะพิสูจน์ความเป็นจริงอย่างเดียวเท่านั้น ไม่ได้มุ่งให้ความสำคัญด้านจิตใจ

เพราะฉะนั้น อริยมรรคมีองค์ ๘ จึงเป็นหลักที่สำคัญต่อการดำรงชีวิต สามารถที่พัฒนาคนให้เป็นนักวิทยาศาสตร์ก็ได้ เพราะหลักวิทยาศาสตร์เกิดขึ้นเพื่อช่วยเหลือคนให้ได้รับความสะดวกในหลาย ๆ อย่างในชีวิตประจำวัน เป็นการเอาชนะธรรมชาติและอยู่กับธรรมชาติได้

^{๔๕} <http://researchers.in.th/blog/buddhism/569>

สนิท ศรีสำแดง ได้ให้ทัศนะไว้ว่า ทางสายกลางมิใช่ทางหนีทุกข์ แต่เป็นทางเอาชนะทุกข์ และเป็นทางอิสระจากทุกข์อย่างถาวร โดยพลังความเพียรของมนุษย์เอง ไม่ต้องกราบวิงวอนให้ใครช่วย เป็นหลักการพึ่งตนเองโดยแท้^{๕๐}ซึ่งจะนำไปสู่การพ้นทุกข์ได้อย่างแท้จริง

จากความคิดและหลักการที่มีความแตกต่างกันของทฤษฎีนี้ ผู้เขียนมองว่าทั้งพุทธศาสตร์และวิทยาศาสตร์ให้ข้อคิดที่สอดคล้องกับการดำรงชีวิตของสรรพสัตว์ พุทธศาสตร์จะให้เหตุผลที่เป็นจริงและแน่นอนและสามารถพิสูจน์และทดลองได้ด้วยตัวเองโดยวิธีการตามลำดับด้วยการลงมือปฏิบัติพร้อมด้วยความคิดที่ไตร่ตรองดีแล้วโดยไม่ต้องรอวิธีการอื่น ซึ่งจะนำมาซึ่งผลประโยชน์ที่ชัดเจนที่อิงอยู่กับสัจจะคือความจริง

ส่วนวิทยาศาสตร์ นั้น มีขั้นตอนมากมายก่อนที่จะลงมือปฏิบัติ ต้องผ่านการคิดการทดลองที่ค่อนข้างจะหยาบโดยจุดประสงค์ของการคิดและทดลองนั้นจะมุ่งไปที่ผลประโยชน์ที่เป็นความจริงทางด้านวัตถุทางวิทยาศาสตร์อย่างเดียว ไม่ได้มุ่งเน้นไปที่ความรู้สึกนึกคิดที่จะก้าวให้พ้นไปจากสิ่งเหล่านั้น คงมุ่งที่แสวงหาผลประโยชน์อย่างต่อเนื่อง เช่น ไฟฟ้าถ่านมนุษย์ขาดไฟฟ้าเมื่อใดในชีวิตประจำวันและกิจกรรมต่าง ๆ ก็ย่อมจะหยุดชะงักลงไปทันที

ดังนั้น ทั้งพุทธศาสตร์และวิทยาศาสตร์ถึงแม้จะมีความคล้ายคลึงกันก็ตาม แต่ในขณะที่เดียวกันก็มีความแตกต่างกันอยู่ในตัวซึ่งสามารถที่จะรู้ได้ด้วยการพิสูจน์ด้วยเหตุและผลเช่นกัน

๖. สรุป

พระพุทธศาสนามีเหตุผล โดยเน้นเฉพาะเรื่องจิตใจ ซึ่งเป็นต้นเหตุสำคัญของการให้เกิดขึ้น และวิธีการแก้ตัวทุกข์ ให้พ้นจากทุกข์ จึงต่างจากวิทยาศาสตร์ตรงที่มุ่งลดที่เหตุแห่งทุกข์ คือ ตัณหาและกิเลส เมื่อลดความต้องการลงได้ก็เบาบาง ไม่จำเป็นจะต้องค้นหาสิ่งใดมาสนองความต้องการนั้นอีก จึงเป็นวิธีการดับทุกข์แบบตรงเป้าหมายตรงประเด็น ตรงเหตุผลที่สามารถให้เข้าใจได้อย่างชัดเจน แต่ถ้าไม่พิจารณาอย่างแคบคาย ไม่เอาใจใส่ และไม่ปฏิบัติตามหลักการแห่งพระพุทธศาสนาก็ไม่สามารถรู้แจ้งอย่างละเอียดถี่ถ้วนได้

ส่วนวิทยาศาสตร์มีเหตุผลก็คือ พัฒนาและให้ความสำคัญกับความรู้อย่างต่าง ๆ โดยการนำเอาความรู้มาใช้แก้ปัญหาของมนุษย์ แต่ไม่อาจทำให้คนพ้นทุกข์ได้ เพราะไม่มีแนวทางขจัดสาเหตุที่

^{๕๐} สนิท ศรีสำแดง, ปรัชญาเถรวาท, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๔.

แท้จริงแห่งทุกซ์ และเทคโนโลยีเป็นเพียงเครื่องมือที่สนองความต้องการ คือความโลภ และ
ค้นหาอันไม่มีขอบเขต จึงต้องสนองกันเรื่อยไปอย่างไม่มีวันสิ้นสุด โดยอาศัยหลักการสำคัญ
ทั้งหมดนี้ข้างต้นนี้

นักวิทยาศาสตร์ได้พัฒนาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีต่าง ๆ ขึ้นมาได้อย่างรวดเร็ว โดยมี
จุดประสงค์สำคัญ คือการเรียนรู้ธรรมชาติ และนำความรู้มาประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ เพื่อสนอง
ความต้องการที่มีอยู่มากมายไม่มีสิ้นสุด และนับวันจะยิ่งเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ ไป เพราะธรรมชาติของ
มนุษย์เป็นสภาวะที่บึกพร่อง จึงยังต้องมีความทะเยอทะยานอยากไม่หมดสิ้น เมื่อได้สิ่งนั้นแล้วก็
จะต้องการสิ่งนั้น ๆ และสิ่งอื่น ๆ มาเพิ่มขึ้นตลอดไปแบบไม่มีความเพียงพอ

ฉะนั้น การดำรงชีวิตของมนุษย์และสัตว์ในโลกใบนี้ ไม่ว่าจะประเทศไหนเผ่าพันธุ์
ไหน ชนิดไหนก็ตาม ก็ต้องมีความเป็นอยู่โดยมีสติสัมปชัญญะ ฟังพาวาภัยซึ่งและกัน ธรรมชาติ
ของสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต ล้วนมีความเปลี่ยนแปลงแปรผันไม่เที่ยง เป็นทุกซ์ เป็นสภาพว่างเปล่า
ด้วยกันทั้งสิ้น หลักการที่สำคัญก็คือ ต้องมีเหตุผลในทางที่ชอบธรรมในการดำรงชีวิต จึงจะอยู่
ด้วยกันได้อย่างปลอดภัยและสันติสุขตลอดไปจนกว่าจะหมดลมหายใจ